

ΔΙΑΛΟΓΟΙ ΟΜΑΔΑΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑΣ ΠΟΛΗ+ΚΡΙΣΗ

ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΑΝΤΕΛΗ ΣΚΑΓΙΑΝΝΗ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΖΩΟΓΟΝΗΣΗΣ

Εδώ δημοσιοποιούνται τα πρακτικά μιας ωριαίας συζήτησης που πραγματοποιήθηκε την Πέμπτη 5 Ιουνίου 2014 με την Αθηνά Γιαννακού η οποία επιμελήθηκε και την τελική μορφή τους. Για την αναπαραγωγή του συνόλου ή τμήματος του κειμένου σε οποιαδήποτε μορφή παρακαλούμε να επικοινωνήσετε με τον Γρηγόρη Καυκαλά στο gkafkala@arch.auth.gr.

Ο Παντολέον (Παντελής) Σκάγιαννης

είναι καθηγητής Πολιτικής των Υποδομών στο Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Αθηνά Γιαννακού. Έχουν περάσει περισσότερο από 5 χρόνια από την εκδήλωση της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης. Ποια είναι κατά τη γνώμη σου τα κύρια ζητήματα που ανέδειξε αυτή η οικονομική κρίση στις πόλεις; Υπάρχει κάποιο ή κάποια από αυτά που εσύ αξιολογείς ως κρισιμότερο;

Παντελής Σκάγιαννης. Έχω ένα σκεπτικό γύρω από όλα αυτά που περιστρέφεται γύρω από ένα concept του τι είναι πόλη, τι σημαίνει όχι αναγέννηση απλώς, αλλά αναδόμηση ευρύτερα. Για να το θέσουμε λίγο γενικότερα,

δεν είναι τυχαίο, για παράδειγμα, ότι αυτή η παγκόσμια οικονομική κρίση συνέπεσε το 2009 με το πέρασμα της πλειοψηφίας των ανθρώπων στις πόλεις. Τα Ηνωμένα Έθνη ανακοίνωσαν το 2009 ότι η πλειοψηφία του πληθυσμού της γης μένει πλέον σε πόλεις.

Αυτό είναι ένα γενικότερο ζήτημα, το οποίο μας κρούει καμπανάκια. Στην Αμερική όπου η τελευταία κρίση ξεκίνησε από την κρίση της

κατοικίας, της οικονομίας της κατοικίας και της γης (και δεν νομίζω ότι είναι τυχαίο).

Είναι θέμα μελέτης πως συνδέονται αυτά.

Είναι μια διάσταση που έχει σημασία, δηλαδή η εγκατάλειψη του χώρου της υπαίθρου γενικά και η πολυπλοκότητα των μεγάλων μεγεθών και των αριθμών, οι 'μεγάλοι αριθμοί' που έλεγε ο Κανδύλης. Όταν έχεις μεγάλους αριθμούς τίθενται με διαφορετικούς όρους τα ζητήματα. Λέει κανείς, για παράδειγμα, ότι σε μια πόλη οι ώρες αιχμής είναι 8-10 το πρωί. Σε μιαν άλλη πόλη όμως μπορεί να έχουμε συνέχεια ώρες αιχμής. Εκεί είναι οι 'μεγάλοι αριθμοί'. Σε μερικές πόλεις, σε μητροπόλεις κυρίως, σε πολλές διαστάσεις, και όχι μόνον στην κυκλοφορία, έχουμε την έννοια των μεγάλων αριθμών, και αντιμετωπίζουμε την πολυπλοκότητά τους ξεφεύγοντας από τις έννοιες της αιχμής και της μη αιχμής. Με τις παραγωγικές ανατροπές που συνεπάγεται αυτό τίθενται νέα ζητήματα στον παγκόσμιο χώρο. Όταν μιλάω για μεγάλες πόλεις να φαντάζεσαι όχι την Αθήνα, αλλά τη Βομβάη, την πόλη του Μεξικού, τη Νέα Υόρκη, την Κωνσταντινούπολη, πιο κοντά μας, που ξεπερνά τα 17 εκατ. κατοίκους, δηλαδή πόλεις-μητροπόλεις όπου εκεί βλέπουμε την κρίση στο απόλυτο επίπεδο. Έχουμε δηλαδή νέα χωρικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα στον παγκόσμιο χώρο και ταυτόχρονα, σε ένα ευρύτερα παραγωγικό επίπεδο, εμφάνιση άλλων φαινομένων, όπως είναι η σύγχρονη εκβιομηχάνιση στην Κίνα ή η παραγωγική ανάδυση της Ινδίας με το 1,3 δις πληθυσμό της δεδομένα που φέρνουν στο προσκήνιο την ενεργοβόρο απαίτησή τους.

Για παράδειγμα, πριν την κρίση του 2009 είχαμε ένα ξέσπασμα κρίσης το 2008 με μεγάλη άνοδο των τιμών ενέργειας και τροφίμων, γεγονός που είχε σχέση με τα βιοκαύσιμα, τα οποία απείλησαν το δυναμικό της τροφής (των σιτηρών κλπ.) σε αυτές τις χώρες. Αυτά είναι πολύ συνδεδεμένα. Μετά έχουμε την κλιματική αλλαγή που παίζει τεράστιο ρόλο γιατί καθιστά τα προβλήματα των πόλεων στο μέλλον οξύτερα. Όταν η Σουηδία μπορεί να συζητά σοβαρά την άνοδο των υδάτων λόγω της κλιματικής αλλαγής για τα επόμενα 100 χρόνια και σκέφτεται ενδεχόμενες κινήσεις, αλλάζει η κλίμακα θεώρησης. Καθώς, από την άλλη πλευρά, ερημοποιούνται εκτάσεις, ο παγκόσμιος πληθυσμός απειλείται ότι θα ζει σε slums με τη σύμπραξη όλων αυτών των παραγόντων. Οπότε τα προβλήματα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα και στην Αθήνα, αν θέλεις, είναι σχετικά με τη δυσπραγία που εκφράζεται, την οικονομική δυσπραγία, μέσα από αυτές τις συνθήκες. Όταν έχεις αυτό το παγκόσμιο προβληματικό πλαίσιο, αυτό αποτελεί τεράστιο παράγοντα στην οικονομική κρίση. Έχεις οικονομική δυσπραγία των χωρών του Νότου, οι οποίες είναι σάντουιτς, διότι, από τη μια μεριά, έχουν το χαμηλό κόστος από κάτω και, από την άλλη, την υψηλή ποιότητα και την παραγωγή από πάνω και αυτές δεν μπορούν να είναι στη μέση και δεν μπορούν να κάνουν τίποτα από τα δύο, δεν μπορούν να μπου ούτε από τη μια ούτε από την άλλη μεριά. Και αυτό εκφράζεται εν τέλει σε ανεργία, σε εγκατάλειψη των χώρων των κέντρων των πόλεων σε πληθυσμούς μεταναστών από φτωχότερες χώρες και εν τέλει στη φτωχοποίηση του πληθυσμού. Αυτό

δεν είναι μόνον εσωτερικό θέμα. Υπάρχουν όλοι αυτοί οι γενεσιουργοί παράγοντες απέξω οι οποίοι είναι συγκλονιστικοί. Μόνον την Ινδία να πάρεις σε έχει διαλύσει ως παγκόσμιος οικονομικός παράγοντας. Δεν είναι τόσο απλό, να μην έχουμε τέτοιες αφέλειες. Εν τέλει, λοιπόν, έχουμε φτωχοποίηση του πληθυσμού, η οποία αλλάζει λόγω μετανάστευσης από τις φτωχότερες χώρες λόγω των παραπάνω φαινομένων στις πλουσιότερες.

Συνεπώς, το κύριο πρόβλημα των πόλεων επί του πρακτέου, καταλήγω, αποτυπώνεται στην ανεργία, με όλη την αιτιολογία που αναφέρθηκε και με την πολυπλοκότητα των δύσκολων λύσεων. Και έχουμε παγκόσμια ισορροπία με τον υποβιβασμό του βιοτικού επιπέδου τη Δύσης, λόγω του ανταγωνισμού. Δηλαδή, δεν είναι εύκολο να φανταστείς συνολικά μια κατάσταση στο μέσο μέλλον, όπου να έχεις πλήρεις ανακάμψεις χωρίς να κάνεις συμβιβασμό με τις χώρες που είναι πίσω από τις κουρτίνες και δημιουργούν τις τεράστιες ανακατατάξεις. Δεν νομίζω ότι είναι εύκολο αυτό το πράγμα. Δεν μπορείς έτσι να έχεις μόνον αποφάσεις εθνικές, έχεις ζήτημα διεθνούς διακυβέρνησης. Το πρόβλημα είναι ότι η παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί να είναι διακυβερνώμενη όπως είναι σήμερα διακυβερνώμενη. Είναι αυτό που έχουμε πει πολλές φορές κάποιιοι που το έχουμε συζητήσει, ότι αυτό που χρειάζεται είναι η λεγόμενη δημοκρατική διακυβέρνηση της παγκοσμιοποίησης. Δεν μπορείς να μην την έχεις γιατί έτσι έχει εξελιχθεί η κοινωνία και θα πρέπει αυτή η διακυβέρνηση να είναι δημοκρατική. Δηλαδή πρέπει να βρεθούν

διεθνείς τρόποι ώστε να έχεις δημοκρατική διακυβέρνηση της παγκοσμιοποίησης .

Αθηνά Γιαννακού. Με το τελευταίο πέρασες και στα ζητήματα της πολιτικής στα οποία αναφέρεται η επόμενη ερώτηση. Η πολιτική της αστικής αναγέννησης αναπτύχθηκε από τη δεκαετία του 1980 και όπως ξέρουμε επιχείρησε να επιλύσει προβλήματα που ήταν αποτέλεσμα κρίσης, της αποβιομηχάνισης, της κρίσης των κέντρων πόλεων κλπ. Έτσι αναπτύχθηκαν όλοι αυτοί οι θεσμοί, οι πολιτικές, τα εργαλεία κλπ. που είχαν στόχο να αλλάξουν την εικόνα των πόλεων, να αυξήσουν την ανταγωνιστικότητά τους να προσελκύσουν επενδύσεις στις πόλεις γενικά ή σε περιοχές τους. Υπό το φως της κρίσης, πώς θα χαρακτηρίζες τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των πολιτικών της προηγούμενης 30ετίας;

Παντελής Σκάγιαννης. Η αλλαγή των πόλεων που έχει επέλθει μπορεί να ανιχνευθεί σε διάφορες διαστάσεις. Ένα μεγάλο ζήτημα είναι για ποιες πόλεις μιλάμε. Δεν είναι όλες οι πόλεις ίδιες. Μπορεί πίσω από το πρόβλημα των πόλεων να υπάρχει ας πούμε η δομή του καπιταλιστικού συστήματος που να καθορίζει πράγματα, αλλά τα καθορίζει με διαφορετικό τρόπο στις διάφορες πόλεις. Άρα μιλάμε για διαφορετικές πόλεις: μιλάμε για τις πόλεις της Ασίας, της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής ή της Ευρώπης και της Αμερικής; Έχει μια διαφορά αυτό.

Αθηνά Γιαννακού. Στην ερώτησή μου αναφέρομαι βασικά στις δυτικές πόλεις.

Παντελής Σκάγιαννης. Αν μιλάμε κυρίως για τις “δυτικές” πόλεις ή εν πάση περιπτώσει τις δυτικοποιημένες (το Τόκυο είναι δυτικοποιημένη πόλη), αυτό που είναι βασικό θέμα είναι ο δι-αστικός (inter-urban) ανταγωνισμός. Και ο δι-αστικός

ανταγωνισμός αφορά σε τριτογενείς δραστηριότητες, οι οποίες υποτίθεται ότι φέρνουν και τα μεγαλύτερα εισοδήματα, αλλά και το μεγαλύτερο prestige που κινητοποιεί έναν υποτίθεται ενάρετο κύκλο επενδύσεων. Είναι ένα ενάρετος κύκλος με τον οποίο κινητοποιείται αυτό. Η μεταλλασσόμενη εικόνα έχει δύο διαστάσεις: Πρώτον, εκεί όπου είναι δυνατόν οικονομικά και τεχνικά και είναι πολιτισμικά ευκαταίο γίνεται μια αποκατάσταση των κέντρων των πόλεων, πιθανώς μέσω εξευγενισμού (gentrification) που είναι αποτέλεσμα της απόπειρας. Και αυτό σηματοδοτεί βέβαια διάφορα πράγματα, σηματοδοτεί πολιτιστικά, πολιτισμικά, ιστορικά και άλλα φαινόμενα. Δεύτερον, μπορεί να γίνει σε άλλα σημεία πολλές φορές των ίδιων των πόλεων μια κυρίως αρχιτεκτονική επέμβαση που διαγιγνώσκεται γενικά ότι έχει μια παγκόσμια ομοιομορφία. Δηλαδή υπάρχει μια σύγχρονη αισθητική παγκοσμίων επεμβάσεων του γυαλιού και του μετάλλου. Μιλώ για αρχιτεκτονική που είναι no name, δεν είναι κακή, αλλά είναι ίδια. Είναι μια σύγχρονη αισθητική ορισμένων αρχιτεκτόνων που τείνει να εκφράζει μια παγκόσμια elite, η οποία έχει χάσει τις πολιτισμικές της καταβολές. Αν και σε ορισμένες χώρες η αισθητική αυτή διανθίζεται με διαφορετικά σχήματα (π.χ. παραθύρων, για να παραπέμψει σε σημειολογικές χωρικές αποτυπώσεις του τύπου ένα τοξωτό παράθυρο ή μια αιχμούλα που παραπέμπει σε Ισλάμ, αν έχεις ένα τέτοιο κτήριο στο Κατάρ), παρόλα αυτά εκφράζει αυτό που ονομάζω υβριδιζόσα μεταμοντέρνα προσέγγιση που καταλήγει σε ένα αισθητικό πασάλειμμα. Και το πασάλειμμα στα γερμανικά λέγεται kits!

Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι η αύξηση της ανταγωνιστικότητας των πόλεων από τη φύση της έχει νικητές και ηττημένους, καθώς και ιστορικές αιτίες για την έκβαση των «μαχών». Δεν είναι δηλαδή ότι πήγαν πιο πολλά λεφτά επειδή κάποιος το αποφάσισε, υπάρχουν ιστορικές αιτίες. Το δικό μου ερώτημα εδώ αντιστρέφεται και λέω ποιος θα σκεφτεί για τους ηττημένους; Σε πολλούς κύκλους υπάρχει μια αλαζονική, γιάπικη, μεταμοντέρνα προσέγγιση ότι φταίνε οι ηττημένοι. Ουαί τοις ηττημένοις λοιπόν; Πώς είναι μαθηματικά δυνατόν να υπάρχουν μόνον νικητές; Είναι αυτό μια κοινωνία της αλληλεγγύης; Δεν είναι. Ή δεν επιζητούμε μια τέτοια κοινωνία; Πώς θα γίνει αυτό; Εδώ λοιπόν υπάρχει ένα τεράστιο θέμα στην ονομαζόμενη 'επιτυχία'. Πρακτικά η αποβιομηχάνιση εκφράζεται με κρίσεις. Η αποβιομηχάνιση έχει σχέση με τις νέες τεχνολογίες και το συγκριτικό εργατικό κόστος παγκοσμίως, δηλαδή με την υπόθεση της κερδοφορίας που διευκολύνεται με την παγκοσμιοποίηση, η οποία δεν τυγχάνει μιας δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η ιστορία έχει ένα σημαντικό σταθμό, την πετρελαϊκή κρίση του 1973, που για εμένα συμβολικά σημαίνει την αρχή της κατάρρευσης του φορντισμού, αλλά και της νέας διεθνούς διαίρεσης εργασίας και άρα την απαρχή νέων μοντέλων κεφαλαιακής συσσώρευσης και τρόπων ρύθμισης, για να πάμε στην θεωρία της ρύθμισης. Πηγαίνοντας όμως σε νέο μοντέλο συσσώρευσης και τρόπο ρύθμισης έχουμε θέματα. Έχουμε πόλεις που χτυπήθηκαν από την κρίση του φορντισμού, που κατέφυγαν στην επιλογή άλλων δρόμων ανάπτυξης, όπως μερών του τριτογενούς τομέα, στον πολιτισμό

ή στην παιδεία. Βλέπε για παράδειγμα την περίπτωση του Newcastle upon Tyne, μια πόλη που την έμαθα πολύ καλά. Ήταν μια πόλη της ναυπηγικής και της βιομηχανίας, τη χτυπάει άγρια κρίση από το 1970 και μετά, και από την κατάρρευση της ναυπηγικής βιομηχανίας (μαζί με το χάλυβα και τον άνθρακα που κατέρρευσαν εκείνη την περίοδο σε όλη την Αγγλία) είχαμε βαριά επίπτωση στην πόλη, η οποία ανέκαμψε με την επένδυση στη νέα εποχή του πολιτισμού, της πληροφορικής και της παιδείας. Πόσοι μπορούν να το κάνουν αυτό και πώς; Το Newcastle το διατηρεί αυτό γιατί το έχει στηρίξει με θεσμούς.

Αν πάμε στις πολιτικές αναζωογόνησης και πάλι έχουμε να συζητήσουμε για μια βεντάλια πιθανών πολιτικών που μεθοδολογικά έχουν δυο κινητήριες δυνάμεις: η μία είναι οι πολιτικές οι οποίες με σχεδιαστικές παρεμβάσεις επιχειρούν να ανατρέψουν τα προβλήματα και η άλλη είναι οι πολιτικές που κινητοποιούν κοινωνικές διαδικασίες και θεωρούν τις σχεδιαστικές παρεμβάσεις ως το παρεπόμενο των ανακατατάξεων που θα δημιουργηθούν. Εδώ απαντιέται λίγο το ερώτημα για το ρόλο των πολιτικών αστικής αναζωογόνησης. Ο ρόλος αυτός, κατά τη γνώμη μου, είναι σχετικός με το ερώτημα για ποιον σχεδιάζεται ή υλοποιείται μια παρέμβαση. Υπάρχουν βέβαια κοινοί παρονομαστές που είναι πολύ συγκεκριμένοι και είναι το περιβάλλον, οι θέσεις εργασίας κλπ. Όμως οι δρόμοι είναι φορτισμένοι με πρόσημα.

Αθηνά Γιαννακού. Έβαλες ήδη θέματα που οδηγούν στο τρίτο ερώτημα. Πόσο αυτή η πολιτική ήταν, όπως ισχυρίζονται αρκετοί, προσανατολισμένη στην ανάπτυξη ακινήτων, δηλαδή ήταν ουσιαστικά μια ανάπτυξη βασισμένη στα ακίνητα (property led development), διαμορφώνοντας έτσι ένα μεγάλο κτηριακό απόθεμα, μεγάλων διαστάσεων (εσύ το είπες κιόλας παραπάνω και μιας ενιαίας αρχιτεκτονικής μορφής), που οδήγησε σε υπερπροσφορά ακινήτων? Και ξέρουμε ότι πολλοί συσχετίζουν αυτή την τρέχουσα κρίση με την κρίση των ακινήτων. Εσύ ποιες πιστεύεις ότι ήταν οι επιδράσεις αυτής της βασισμένης στα ακίνητα ανάπτυξης; Συνδέεται αυτό με τις πολιτικές αστικής αναζωογόνησης και με ποιο τρόπο;

Παντελής Σκάγιαννης. Δεν ξέρω αν μπορώ να σου απαντήσω σε αυτή την ερώτηση με ακρίβεια αλλά θα κάνω μια προσπάθεια.

Αυτού του είδους η ανάπτυξη σχετίζεται με τη φύσκα των ακινήτων, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες. Το ότι αφορά σε κατοικία νομίζω δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία (έχει βέβαια κάποια σημασία γιατί είναι το μικρό νοικοκυριό που δανείζεται και που δημιουργεί το πρόβλημα με την ανικανότητά του να το αποπληρώσει). Αλλά αυτά είναι συσχετισμένα με το κατασκευαστικό κεφάλαιο συνολικότερα που ψάχνει πεδία για αξιοποίηση του κεφαλαίου. Το κατασκευαστικό κεφάλαιο και το κεφάλαιο της κατοικίας είναι συγκοινωνούντα δοχεία σε μεγάλο βαθμό, όχι μόνον εσωτερικά μεταξύ τους αλλά και με τις μερίδες του βιομηχανικού κεφαλαίου. Άρα έχουμε εκεί μια συνολικότερη κρίση. Για την επίδραση αυτού του είδους της ανάπτυξης στις πόλεις και πάλι το ερώτημα έχει ένα πρόσημο. Μιλάμε για την ανάπτυξη εννοώντας την αύξηση των τιμών γης; Την πιθανή κερδοφορία μέσω γαιοπροσόδου; Ποιοι είναι όμως αυτοί που κατέχουν μεγάλα τμήματα

αστικής γης και που κερδοσκοπούν πάνω σε αυτό και με ποιο τρόπο; Και γιατί κερδοσκοπούν στη γη και όχι αλλού; Εκεί πάει η σύνδεση του κεφαλαίου που λέω. Γιατί επιλέγουν τη γη και όχι τη βιομηχανία για να κερδοσκοπήσει το κεφάλαιο, αφού είναι συγκοινωνούντα δοχεία; Μα πάει στη γη διότι στη βιομηχανία υπάρχει το πρόβλημα της διεθνούς κατάστασης που είπα παραπάνω, οπότε προσπαθεί να κερδοσκοπήσει πάνω στη γη. Η επένδυση στα ακίνητα γενικά έχει κάποια 'προσόντα', κάποια ατού σε ορισμένες ιστορικές περιόδου. Γενικά, είναι πιο μακροπρόθεσμη και αποτελεί διέξοδο όταν οι πιο προσοδοφόρες επενδύσεις στη βιομηχανία δεν είναι δυνατές. Δηλαδή πρόκειται για διοχέτευση του κεφαλαίου εκεί, καθώς δεν μπορεί να κερδοσκοπήσει στη βιομηχανία επειδή υπάρχει το διεθνές πρόβλημα, οπότε στρέφεται εσωτερικά, πάει στην κατασκευή και επειδή και στην κατασκευή υπάρχουν περιορισμοί (δεν μπορείς να κάνεις γέφυρες παντού) καταφεύγει στην κατοικία και πουλάει δάνεια για τους ταλαίπωρους. Κι' αυτό γίνεται λόγω του ανταγωνισμού με τις 'Κίνες', τις διάφορες Κίνες, Ινδίες, Βραζιλίες κλπ. Άρα η ανάπτυξη όπως γίνεται στις πόλεις δεν είναι γενικώς ανάπτυξη, αλλά κάποιους ευνοεί. Θέλουμε ανάπτυξη, αλλά τί είδους ανάπτυξη θέλουμε; Η αστική ανάπτυξη με την έννοια της επένδυσης σε φυσικό κεφάλαιο, στο επίπεδο των αναπλάσεων κατασκευών κλπ. συνδέεται με την κρίση επειδή δεν καταφέρνει να αξιοποιήσει το κεφάλαιο, παρά σε αργότερους κύκλους περιστροφής αν δεν υπάρχουν ευκαιρίες σε άλλους τομείς. Και έτσι το οικονομικό σύστημα ισορροπεί.

Αθηνά Γιαννακού. Με αυτό που λες εννοείς ουσιαστικά ότι αν δινόταν διέξοδος στη βιομηχανία θα μειωνόταν η τάση επένδυσης στα ακίνητα.

Παντελής Σκάγιαννης. Ναι φυσικά, αλλά το κεφάλαιο πάει εκεί που μπορεί. Δεν μπορείς να χτυπήσεις την Κίνα. Δηλαδή το πρόβλημα είναι απολύτως διεθνές. Δεν είναι εύκολο να φτιάξεις επικερδή βιομηχανία εκτός εάν κάνεις πάρα πολύ δυναμική επένδυση σε καινοτομικούς τομείς τέτοιους που δεν μπορεί να τους πιάσει η Κίνα, ή η κάθε Κίνα, και που να είναι όμως περισσότερο επικερδής από να επενδύσεις αλλού, ώστε το κεφάλαιο κινούμενο με την επιδίωξη της κερδοφορίας να πάει να το κάνει αυτό και να αφήσει τη γη λίγο πιο ήσυχη. Με την έννοια αυτή το ζήτημα της γης είναι ζήτημα που θα έπρεπε να έχει επιλύσει η αστική επανάσταση το 1789! Η απελευθέρωση του προβλήματος της γης έπρεπε να είχε λυθεί με την αστική επανάσταση, δεν θα έπρεπε να περιμένουμε μελλοντικά ουτοπικά καθεστώτα να λύσουν το θέμα της γης. Η γη πρέπει να είναι δημόσια, ακόμα και για το ίδιο το συμφέρον της βιομηχανίας που πρέπει να είναι απεγκλωβισμένη από τα βαρίδια της γης.

Αθηνά Γιαννακού. Πως καταγράφεις σήμερα, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, την έννοια των εγκαταλελειμμένων περιοχών; Τι είδους απόθεμα γης ή οικιστικό απόθεμα είναι σε κίνδυνο εγκατάλειψης και ποιες θεωρείς ότι είναι οι βασικές στρατηγικές για τις περιοχές αυτές; Περιοχές για παράδειγμα που θεωρούνταν ως τόποι εγκατάστασης μεσαίων στρωμάτων, όπως τα προάστια, διατρέχουν κίνδυνο εγκατάλειψης σήμερα; Και αντίστοιχα ποιες περιοχές της πόλης θεωρείς ότι είναι το μέλλον της;

Παντελής Σκάγιαννης. Είναι κάτι που έχει πολύ ενδιαφέρον. Νομίζω ότι οι

εγκαταλελειμμένες περιοχές μέσα στις πόλεις για τις οποίες χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος brownfields είναι κάτι που, στον έναν ή τον άλλον βαθμό, πάντα υπήρχε. Δεν μπορούμε να πούμε ότι τα brownfields είναι κάτι καινούργιο. Και είναι απόλυτα συσχετισμένο με τις αλλαγές στους τρόπους παραγωγής και στις τεχνολογίες. Προφανώς, οι αλλαγές στους τρόπους παραγωγής κουβαλάνε μαζί τους και τις κρίσεις τους. Σχετίζονται, επίσης, και με την εδαφική επέκταση των πόλεων, ιδιαίτερα όταν αυτές επεκτείνονται με απρογραμματιστό τρόπο προς πάσα κατεύθυνση. Γιατί τότε, καθώς επεκτείνονται οι πόλεις, εγκλωβίζουν χώρους οι οποίοι μετά είναι ακατάλληλοι και γίνονται brownfields. Μία υπο-περίπτωση είναι η αποχώρηση βιομηχανιών από συγκεκριμένους τόπους, δηλαδή αυτό που λέμε μετεγκατάσταση. Δεν είναι μόνον το κλείσιμο δηλαδή. Εάν αυτή η αποχώρηση γίνεται για λόγους οικονομικής δυσπραγίας, τότε ναι συνδέεται άμεσα με την κρίση. Άλλες φορές δεν γίνεται για λόγους οικονομικής δυσπραγίας, γίνεται και για λόγους επέκτασης κλπ. Είναι πολλοί οι λόγοι για τους οποίους γίνεται relocation. Μπορεί να είναι για λόγους ακμής, μπορεί να τις κατέφαγε η αστική επέκταση λόγω αστικού σχεδιασμού και φεύγουν. Όταν είναι από δυσπραγία, αυτό συνδέεται με την κρίση. Σήμερα σε κίνδυνο εγκατάλειψης βρίσκονται διάφορες κατηγορίες περιοχών. Εάν θεωρήσουμε ότι η μεταποιητική βιομηχανία μεταναστεύει σε χώρες, το τονίζω σε χώρες, ή και σε περιοχές χαμηλότερου κόστους, τότε βρίσκονται σε κίνδυνο αυτές οι περιοχές που σήμερα

φιλοξενούν αυτή τη βιομηχανία μέσα στην πόλη.

Στο πεδίο του οικιστικού αποθέματος, όμως, και των εγκαταστάσεων του τριτογενούς τομέα όπως είναι γραφεία, καταστήματα κλπ., αυτό που βρίσκεται σε κρισιμότερη μοίρα είναι κυρίως αυτό των κέντρων των πόλεων που είναι σε κρίση με την υποβάθμιση, τη σταδιακή εκμετάλλευση και το κλείσιμο των οικονομικών δραστηριοτήτων. Στην Ελλάδα τουλάχιστον τα κέντρα έχουν μεγάλο πρόβλημα, είναι πολύ δύσκολο να μην έχουν.

Κατά καιρούς έχουν προταθεί διάφορες στρατηγικές που κυμαίνονται από αρχιτεκτονικές παρεμβάσεις (θεωρώντας ότι με την υψηλή αισθητική κλπ. και με την αστικού επιπέδου διαχείριση του χώρου κινητοποιούνται κοινωνικά ανακλαστικά και αλλάζει συνολικότερα ο χώρος) μέχρι το ακριβώς αντίθετο, το απολύτως κοινωνικό, δηλαδή ότι μόνο οι κοινωνικές παρεμβάσεις έχουν νόημα και οι χωρικές έπονται ως εκφράσεις κοινωνικών παρεμβάσεων.

Αθηνά Γιαννακού. Για τα προάστια τι λες; Υπάρχουν ανάλογοι με την Αμερικανική εμπειρία κίνδυνοι στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο;

Παντελής Σκάγιαννης. Όχι τόσο μεγάλοι στο Ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αλλά και στην Αμερική, στο Ντιτρόιτ ας πούμε υπήρχε το πρόβλημα της αυτοκινητοβιομηχανίας. Δηλαδή επειδή δεν είχαν δουλειές στην αυτοκινητοβιομηχανία, αυτές που υπήρχαν παλιότερα, άρχισαν να πουλάνε τα σπίτια και έφυγαν. Αλλά το θέμα εκεί είναι ότι κατοικούσε στα προάστια αυτά η εργατική τάξη και η μικροαστική τάξη. Εδώ στην

Ευρώπη δεν έχουμε τόσο πολύ κατοίκηση των μικροαστικών και των εργατικών τάξεων στα προάστια πλην των εργατικών προαστίων. Όπου έχουμε εργατικά προάστια ναι, αλλά συνήθως έχουμε στα κέντρα εργατική τάξη. Στη Γαλλία, στο Παρίσι, έχουμε κάποιες περιοχές που είναι εργατικά προάστια, τα οποία όμως δεν είναι του τύπου των garden cities. Αυτά βέβαια είναι σε κρίση όταν δεν υπάρχει δουλειά, όπως έδειξαν οι εξεγέρσεις στο Παρίσι πριν τρία χρόνια ή όπως είχε συμβεί παλιότερα στο Brixton του Λονδίνου. Αλλά αν έχουμε στο μέλλον εξεγέρσεις στο Brixton, είναι το Brixton προάστιο; Δεν είναι ακριβώς προάστιο, είναι περιμετρικά του κέντρου. Όταν λέω κέντρο, εννοώ και τέτοια μέρη, με την έννοια ότι είναι μέσα στην πόλη, δεν είναι έξω από το αστικό συνεχές, δεν διακόπτεται αυτό και αρχίζει το προάστιο.

Για να συνεχίσω από το προηγούμενο, η αλήθεια για τις παρεμβάσεις που έχουν νόημα για αυτές τις καταστάσεις δεν ταυτίζεται με καμιά από τις δύο απόψεις. Δεν είναι αλήθεια ότι μόνον το αρχιτεκτονικίστικο ή μόνον το κοινωνιολογικό μπορεί να λύσει το πρόβλημα για τον πολύ απλό λόγο διότι αν ταυτίζονταν με μια από τις δύο απόψεις θα αναιρούσε τις βασικές αρχές της διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κοινωνίας και χώρου. Θα καταργούσαμε τί είναι διαλεκτική, που σημαίνει σχέση και συνομιλία επιπέδων, η οποία βέβαια πάντα έχει το κύριο και το δευτερεύον, αλλά πάντως έχει και τα δύο, άσχετα ποιο θα ορίσει ο καθένας κύριο και δευτερεύον. Ο χώρος είναι φυσικά ένα κοινωνικό κατασκεύασμα, αλλά διατηρώντας μια σχετική αυτονομία μπορεί να αλληλεπιδράσει. Και σε κάθε περίπτωση,

επειδή κοινωνία και χώρος είναι συνδεδεμένα, μια συνολική παρέμβαση αλλαγής δεν μπορεί παρά να αναφέρεται και στα δυο επίπεδα. Βεβαίως για εμένα το κινητοποιόν επίπεδο είναι το κοινωνικό.

Οι βασικότερες στρατηγικές είναι συνδυασμοί στρατηγικών που σχετίζονται και με κοινωνικές παρεμβάσεις και με πολιτικές γης και ακινήτων. Αυτές μόνον μπορούν να απεγκλωβίσουν τον αστικό χώρο από τα προβλήματα και αυτό ακόμα υπό όρους γενικότερης οικονομικής ανάκαμψης. Δεν μπορεί να είναι σκέτο, πρέπει να υπάρχει και μια κινητικότητα οικονομική.

Τα προάστια διατρέχουν κίνδυνο εγκατάλειψης μόνον αν οι τάξεις που τα κατοικούν, η μεσαία ή η μικροαστική ή η εργατική έχει υποστεί μεγαλύτερα πλήγματα, αλλά και πάλι θα εγκαταλειφθούν ή θα παρακμάσουν με συντηρούμενο οικιστικό απόθεμα αν είναι της μεσαίας τάξης; Αν είναι της μεσαίας τάξης, γιατί αν είναι της εργατικής θα καταρρεύσουν.

Ποιες περιοχές των πόλεων είναι το μέλλον της, που ρώτησες παραπάνω; Εξαρτάται και πάλι τί εννοούμε το μέλλον τις πόλης και για ποιους μιλάμε. Μέλλον για ποιον; Μέλλον γι' αυτούς που αγοράζουν τις μισές πόλεις για να κάνουν επενδύσεις, μέλλον για τους κατοίκους που ήταν εκεί πριν, μέλλον γι' αυτούς που θέλουμε να έρθουν, μέλλον για τον φτωχό μετανάστη, ποιανού μέλλον; Υπάρχουν μορφές αναπτύξεων, περιαστικών ή αστικών, που αποτελούν χώρους προσέλκυσης επενδύσεων διαφόρων ειδών. Έχουμε τα 'μεταμητροπολιτικά'

συμπλέγματα, τους χώρους τύπου metropolis, όπως είναι στη Θεσσαλονίκη η περιοχή μετά το Φοίνικα. Μια ζώνη εξω-περιαστική που είναι σαν μια πόλη άλλου είδους όπου έχεις συμπλέγματα χώρων εγκατάστασης μεγάλων πολυποίκιλων εγκαταστάσεων κυρίως τριτογενών δραστηριοτήτων. Άλλη μορφή που παίρνουν διάφορες αναπτύξεις πόλεων είναι αυτό που ονομάστηκε αεροτροπόλεις (aerotropolis), οι ανάλογες με τις παραπάνω αστικές αναπτύξεις που γίνονται γύρω από τα αεροδρόμια: μεγάλες αναπτύξεις γύρω από αεροδρόμια με ήπιες δευτερογενείς και τριτογενείς δραστηριότητες και κάποιου είδους κατοικία προσανατολισμένες σε αρκετό βαθμό, αλλά όχι πλήρως, στα logistics. Πολλοί επενδύουν σε αυτές, πρόκειται για μορφές μεγάλων επεκτάσεων. Εδώ ενδιαφέρον για τον πολεοδομικό παρουσιάζει η διεπαφή τους με τα μητροπολιτικά συμπλέγματα και πώς συναρμόζονται με αυτά. Έχουμε τέτοιες αναπτύξεις στα περισσότερα πολύ μεγάλα αεροδρόμια, όπως το Heathrow στο Λονδίνο, το Schiphol στο Άμστερνταμ, πολλά στην Αυστραλία κλπ. Επίσης, κάτι που είναι προφανές είναι οι επενδύσεις σε αναγεννημένες περιοχές των κέντρων για να πάμε μέσα στις πόλεις. Εκεί είναι μια άλλη μορφή, είτε με τη λογική του εξευγενισμού είτε με τις συνολικές αλλαγές παραδειγμάτων του δομημένου χώρου. Γιατί έχουμε και τον εξευγενισμό που εγώ τον ορίζω πιο τοπικοποιημένο, π.χ. η Les Halles στο Παρίσι ή πιο συνολικά παραδείγματα, όπως είναι τα αγγλικά λιμάνια, τα Docklands ας πούμε στο Λονδίνο. Φεύγει, ας πούμε, το λιμάνι του Λίβερπουλ, πάει παραέξω και γίνονται

τεράστιες αναδιατάξεις, δεν είναι ένας απλός εξευγενισμός με μία επένδυση σε πέντε γειτονιές ή κάτι τέτοιο, γιατί έχει άλλου είδους λογική και παρέμβαση. Καταλήγει σε εξευγενισμό αλλά δεν ξεκινάει έτσι. Γενικά, από την άποψη του πού περιμένουμε να συμβούν πράγματα, τα κέντρα των πόλεων είναι το επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Τα Docklands και η Potsdamer Platz στο Βερολίνο, ακόμα και το λιμάνι στο Λίβερπουλ, είναι στα κέντρα των πόλεων τους και η επέμβαση που τα άλλαξε θεωρείται επέμβαση κέντρου. Νομίζω τα κέντρα έχουν πολύ μεγάλο ενδιαφέρον, αν έχουν και νερό, όπως λιμάνια και ποτάμια, ακόμα περισσότερο.

Αθηνά Γιαννακού. Έχοντας πει όλα τα παραπάνω ποια θεωρείς ως κατάλληλα εργαλεία για να αντιμετωπιστούν τα αστικά προβλήματα σήμερα; Είναι κατάλληλα τα εργαλεία της αστικής αναγέννησης; Ποιο πρέπει να είναι το επίκεντρο μιας τέτοιας πολιτικής στο σημερινό πλαίσιο; Έδωσες ήδη ένα στίγμα λέγοντας ότι δεν υπάρχει διαχωρισμός φυσικής και κοινωνικής παρέμβασης.

Παντελής Σκάγιαννης. Αυτό που είπα είναι ότι υπάρχει διαλεκτική σχέση, γιατί διαχωρισμός υπάρχει. Νομίζω ότι οι διαδικασίες, οι μηχανισμοί και τα εργαλεία που αναπτύχθηκαν στο παρελθόν ήταν μέχρι τώρα προσανατολισμένα σε αρχιτεκτονικού και πολεοδομικού τύπου λύσεις. Τουλάχιστον από την πλευρά των πολεοδόμων-χωροτακτών και των συναφών επαγγελματιών. Αν ασκούταν κάποια κοινωνική πολιτική, δεν ήταν συνδυασμένη με τις χωρικές δομικές επεμβάσεις πλην εξαιρέσεων, όπως η οργάνωση της κοινωνικής κατοικίας. Δηλαδή,

όταν έφτιαχναν εργατικές κατοικίες συνδύαζαν μια κοινωνική πολιτική με μια παρέμβαση στο χώρο. Αυτό ήταν τοπικοποιημένο και ήταν μια εξαίρεση. Είχε μερικό χαρακτήρα για μια πόλη, δεν ήταν μια παρέμβαση στην πόλη, ήταν μια παρέμβαση σε μέρος της πόλης για μια συγκεκριμένη ανάγκη και όχι αντιμετώπιση της πόλης ολόκληρης. Το επίκεντρο μιας πολιτικής αστικής αναγέννησης, στο σημερινό πλαίσιο των προβλημάτων που αντιμετωπίζουν οι πόλεις, θα πρέπει να είναι ένας συνδυασμός πολιτικών, τόσο χωρικών όσο και κοινωνικών. Τονίζω τη λέξη συνδυασμός διότι δεν εννοώ παράλληλα. Να μην γίνονται παράλληλα κοινωνικές και χωρικές πολιτικές (δηλαδή ένα Υπουργείο κοινωνικό κάνει κάτι για τους άνεργους, το ΥΠΕΧΩΔΕ φτιάχνει παγκάκια ή πεζοδρομήσεις ή την πλατεία), αλλά συνδυασμένα πράγματα που να 'μιλάνε' μεταξύ τους, χωρίς να αποκλείονται παράλληλες πολιτικές, εφόσον εξυπηρετούν όμως κοινούς στόχους. Να πω ένα παράδειγμα: αν θέλω να ενισχύσω τη δημιουργικότητα των νέων και τη δυνατότητα απασχόλησης (την απασχολισιμότητα), να μπορούν δηλαδή να βρουν εργασία, όχι μόνον εργασία εξαρτημένη αλλά και να κάνουν δική τους δουλειά (οι νέοι π.χ. που είναι προσανατολισμένοι σε τεχνολογικούς τομείς), τότε μπορώ να κάνω δύο πράγματα ταυτόχρονα. Δεν θα φτιάξω μια ωραία περιοχή με ωραία δενδράκια και γυάλινα κτήρια και θα πω ελάτε εδώ νέοι να μπειτε μέσα. Θα πάω όμως στα Εξάρχεια και θα πω, εδώ κάνω παρεμβάσεις και δίνω κίνητρα στους νέους να αναπτύξουν επιχειρηματικότητα που έχει σχέση, για

παράδειγμα, με νέες τεχνολογίες και, παράλληλα, ασκώ χωρική πολιτική λέγοντας ότι όποιος φτιάξει μια τέτοια επιχείρηση απαλλάσσεται από δημοτικά τέλη ή μπορεί να κάνει επεμβάσεις στον χώρο που δεν τις επιτρέπει αυτή τη στιγμή το σχέδιο πόλεως, αρκεί αυτό να είναι ευπρεπές. Αυτό είναι χωρική παρέμβαση. Και έτσι δίνω κίνητρο στον νέο και να φτιάξει επιχείρηση και να αλλάξει χρήσεις γης.

Αθηνά Γιαννακού. Δεν κάνεις δηλαδή πρώτα την αλλαγή της χρήσης γης και μετά δεν πάει κανείς να εγκατασταθεί εκεί.

Παντελής Σκάγιαννης. Και κάνω και πολιτική επιλέγοντας τα Εξάρχεια, επίσης χωρικό θέμα. Δεν λέω θα σου δώσω κίνητρο βάζοντας απέξω παγκάκια, χορτάρι και γκαζόν. Και μετά, αν κινητοποιηθεί η οικονομία να δεις για πότε μπαίνει το χορταράκι και το γκαζόν. Αυτό εννοώ με το συνδυασμένο και όχι παράλληλο. Αυτό είναι μια πολιτική που έχουμε προτείνει στο ΣΟΑΠ (σ. Σχέδιο Ολοκληρωμένων Αστικών Παρεμβάσεων) της Αθήνας.

Αθηνά Γιαννακού. Ας σταθούμε λίγο στην Ελλάδα. Πώς προσδιορίζεις τα βασικά προβλήματα των Ελληνικών πόλεων σήμερα και τι ρόλο μπορούν να παίξουν οι πολιτικές αστικής αναγέννησης; Ποιες θεωρείς περιοχές εγκατάλειψης ή σε κίνδυνο εγκατάλειψης; Στο πλαίσιο της κρίσης πώς βλέπεις όλη αυτή την ιστορία με την προσέλκυση νέων επενδύσεων σε δημόσιου χαρακτήρα εκτάσεις; Τι θα άλλαζες εσύ, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Ελληνικού με βάση αυτά που είπες παραπάνω; Ποιες πιστεύεις ότι μπορεί να είναι οι προοπτικές αυτής της πολιτικής επενδύσεων σε δημόσιου χαρακτήρα εκτάσεις ώστε να λειτουργήσουν θετικά και για την οικονομική ανάπτυξη και γενικότερα;

Παντελής Σκάγιαννης. Εδώ δεν μπορεί να γίνει κανείς προφήτης. Πολύ δύσκολη η ερώτηση αυτή όταν φτάνεις στο δεύτερο σκέλος. Τα βασικά προβλήματα των Ελληνικών πόλεων δεν είναι κοινά κατ' αρχάς. Βέβαια, όλα έχουν κοινή ρίζα αλλά δεν είναι κοινά στην έκφρασή τους. Μπορεί να έχουν ως κοινή ρίζα το μοντέλο της σύγχρονης καπιταλιστικής ανάπτυξη στη χώρα, αναμφίβολα, γιατί εκεί είναι η ρίζα των πραγμάτων των καλών και των κακών, αλλά έχουν διαφοροποιημένες εκφράσεις. Δεν είναι καν κοινά σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη, έχουν διαφορές και επειδή τυχαίνει να ξέρω και να αγαπάω πολύ και τη Θεσσαλονίκη έχω κάποια άποψη γι' αυτά. Στην Αθήνα το κύριο πρόβλημα είναι η κατάσταση του κέντρου που παρουσιάζει σημεία εγκατάλειψης δραστηριοτήτων, αποχώρηση κατοίκων κλπ. Ανεξάρτητα αν έχουμε ήδη κάποια αναιμικά σημεία-ενδείξεις ανάκαμψης. Εκεί είναι που χρειάζονται καίριες συνδυασμένες παρεμβάσεις, στο κέντρο στην Αθήνα. Στη Θεσσαλονίκη, το πρόβλημα εγώ το βλέπω περισσότερο σε περιοχές χαμηλής ποιότητας κατοικίας γύρω από το κέντρο.

Αθηνά Γιαννακού. Αυτές οι περιοχές είχαν αναζωογονηθεί κάπως τη δεκαετία του 1990 και λίγο μετά, λόγω του ότι κατοικήθηκαν από οικονομικούς μετανάστες. Είχαν αναζωογονηθεί με τη λειτουργία μικρών μαγαζιών κλπ. Τώρα αυτές έχουν πράγματι πρόβλημα.

Παντελής Σκάγιαννης. Αυτό διαγιγνώσκω και εγώ. Πρόβλημα υπάρχει και σε περιοχές στα όρια της πόλης, για παράδειγμα οι Λαχανόκηποι που αυτή τη στιγμή είναι brownfield. Με αφορμή μια διπλωματική

ήμουν προ δύο εβδομάδων εκεί και είχα την ευκαιρία να κάνω μια καταπληκτική διάγνωση του εδάφους, της περιοχής κλπ. Σε τέτοιες περιοχές έχουμε πρόβλημα στη Θεσσαλονίκη. Δεν έχουμε δηλαδή το βασικό μας πρόβλημα στην πλατεία Αριστοτέλους. Ενώ στην Αθήνα έχουμε την Ομόνοια να έχει πρόβλημα. Στην Αθήνα το Κουκάκι, για παράδειγμα, δεν έχει τόσο πρόβλημα, ενώ στη Θεσσαλονίκη η αντίστοιχη περιοχή π.χ. της οδού Καυκάσου, έχει πρόβλημα.

Η προσέλκυση νέων επενδύσεων είναι όντως μια επιδίωξη που θα μπορούσε να φέρει νέες θέσεις εργασίας είτε άμεσα είτε έμμεσα, δηλαδή είτε κατευθείαν η επένδυση να δημιουργήσει θέσεις είτε ως πολλαπλασιαστικό αποτέλεσμα. Αν μιλάμε για την Ελλάδα, βέβαια, οι επενδύσεις που χρειάζονται, και ξεκινάω πάλι από την παραγωγή για να πάω στο χώρο που δείχνει πώς ακριβώς σκέφτομαι, είναι κυρίως επενδύσεις σε τομείς υψηλής προστιθέμενης αξίας. Δηλαδή, δεν μπορεί να έρθει εδώ ένα προϊόν όπου έχει μπει προστιθέμενη αξία 10 από κάπου αλλού για να γίνει 11 εδώ και να μεταπωληθεί. Εγώ θα ήθελα να έρθει με 10 και να γίνει 15 εδώ. Για να έχεις και εργασία. Και να είναι αυτή η προστιθέμενη αξία σχετικά προηγμένης τεχνολογίας με καινοτομικά χαρακτηριστικά, όσο γίνεται αυτό βέβαια, το ιδανικό είναι αυτό που λέω, και ει δυνατόν εξαγωγικού προσανατολισμού. Επίσης, δεν θα πρέπει να κολλάμε στη φαντασίωση του τριτογενούς τομέα. Εγώ ήμουν πάντα αντίθετος με αυτό το γιάπικο της δεκαετίας του 1990 ότι ο τριτογενής τομέας είναι τα πάντα. Όπως αποδείχθηκε σε μεγάλο

βαθμό αυτό βρίσκεται πίσω από το πρόβλημα της κρίσης, η υπερανάπτυξη και η εγκατάλειψη. Αλλά θα πρέπει να κατανοούμε ότι η μεταποιητική βιομηχανία έχει σημασία. Η Doreen Massey έλεγε κάποτε geography matters, εγώ κατ' αναλογία λέω manufacturing matters. Χωρίς να υιοθετώ το χυδαίο υλισμό. Μην πάμε με μαρξιστικούς όρους σε αυτό που λέγεται χυδαίος υλισμός, δηλαδή ό,τι δεν είναι υλικό-χειροπιαστό (tangible) δεν μπορεί να θεωρείται παραγωγικό αποτέλεσμα. Δεν ζούμε σε έναν ιδανικό κόσμο για να τα έχουμε όλα, αλλά νομίζω ότι αυτή πρέπει να είναι η κατεύθυνση, δηλαδή να ξαναδούμε σοβαρά το ζήτημα της μεταποιητικής βιομηχανίας, αλλά και του τριτογενούς τομέα με μια πιο φρέσκια θεώρηση.

Βέβαια η κατεύθυνση αυτή προσαρμόζεται και εκφράζεται σε 'τόπους' με την έννοια του locus. Το Ελληνικό, που με ρώτησες πριν, είναι ένας τόπος λοιπόν με την έννοια του locus. Η αξιοποίησή του οπωσδήποτε είναι επιτακτική κατά τη γνώμη μου. Δεν μπορεί να το αφήσεις έτσι διότι έχει ήδη εξελιχθεί σε ένα τεράστιο brownfield. Αν συνυπολογίσει κανείς και τα χαρακτηριστικά του, το μέγεθός του και τη θέση του, και όχι μόνον την τοποθεσία του, αλλά και τη θέση και το ρόλο του μέσα στο μητροπολιτικό συγκρότημα της Αθήνας (έχει μια θέση το Ελληνικό, είναι σε συγκεκριμένο σημείο, και έχει και ένα ρόλο, έννοια ευρύτερη της θέσης), νομίζω ότι κάποια πράγματα γίνονται προφανή. Έχω ξεχωρίσει να σου πω τρία προφανή πράγματα για το Ελληνικό: Το πρώτο ότι δεν μπορεί να είναι όλο πάρκο. Αυτό είναι απολύτως

ξεκάθαρο, είχα αυτή την άποψη πριν καν τεθεί θέμα. Το δεύτερο ότι δεν μπορεί παρά να αποκτήσει πολυδιάστατες χρήσεις. Δεν μπορείς να πεις ότι θα το κάνεις όλο κατοικία. Εφόσον δεν μπορεί να είναι μόνον κατοικία, που μπορεί να έλεγαν κάποιοι, πρέπει να έχει μια ποικιλία χρήσεων και λόγω του μεγέθους του. Το τρίτο είναι ότι η ανάπτυξή του πρέπει να είναι επ' ωφελεία όλου του μητροπολιτικού συγκροτήματος. Δηλαδή, δεν έχει σημασία ότι το Ελληνικό ανήκει σε ένα Δήμο και είναι λίγο παράκεντρο από την Ομόνοια. Αφορά τόσο πολύ την Αθήνα, που μπορούμε να πούμε ότι το Ελληνικό αφορά και την Ομόνοια, αφορά το Σύνταγμα, αφορά τα Εξάρχεια. Είναι συνδεδεμένο με την πόλη την ίδια. Άρα η εξέλιξή του πρέπει να συνδεθεί με την πόλη και να είναι επ' ωφελεία όλου του μητροπολιτικού συγκροτήματος της Αθήνας. Συνεπώς πρέπει να είναι ΚΑΙ πάρκο, ΚΑΙ να φιλοξενήσει τριτογενείς δραστηριότητες, ΚΑΙ κατοικία, ΚΑΙ αναψυχή, βέβαια, αλλά ΚΑΙ συνδεδεμένες μη οχλούσες δευτερογενείς δραστηριότητες. Ο νέος που φτιάχνει software, αλλά συναρμολογεί και ένα υπολογιστή, δεν προκαλεί όχληση, πρέπει να το συνδυάσουμε. Παράλληλα, μέρος της γαιοπροσόδου που θα προκύψει, θα πρέπει να επενδυθεί στο υπόλοιπο μητροπολιτικό συγκρότημα για δημιουργία μεσαίου μεγέθους, αλλά και αρκετών πράσινων χώρων.

Μια τέτοια κατεύθυνση σκιαγραφεί την άποψή μου για παρεμβάσεις τέτοιας κλίμακας, χωρίς να ξεχνάμε βέβαια ότι κάθε φορά χρειάζεται συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης. Δηλαδή σε ένα

μικρότερο χώρο, όπως στους Λαχανόκηπους στη Θεσσαλονίκη, αν κάνεις μια ανάπλαση εκεί θα το χειριστείς με αντίστοιχο τρόπο, αλλά σε άλλες κλίμακες. Ο κίνδυνος είναι βέβαια μέσα από την αναπόδραστη οικονομική αναγκαιότητα να υπάρξουν περίπου άνευ όρων εκχωρήσεις (σκόπιμα δεν λέω παραχωρήσεις), που δεν θα αποβούν επ' ωφελεία της πλειονότητας των πολιτών. Για τον λόγο αυτό είναι αναγκαίες πάντα οι συγκροτημένες και σθεναρές διαπραγματεύσεις που τόσο καλύτερες μπορεί να είναι όσο περισσότερο στηρίζονται σε αυτό που αποκαλούμε συναίνεση της κοινωνίας των πολιτών. Μπορεί το Ελληνικό να είναι πλέον παρελθόν ως προς αυτά (δυστυχώς, δεν έγιναν οι απαιτούμενες διαβουλεύσεις, όπως θα λέγαμε στην Αγγλία δεν έγινε το consultation με τα local civil societies), αλλά νομίζω αυτή πρέπει να είναι η κατεύθυνση, να μιλάς με τους ανθρώπους. Για το Ελληνικό δεν θέλω να σχολιάσω τη συμφωνία γιατί δεν τη γνωρίζω επαρκώς. Μπορώ όμως να πω το εξής: η σχεδόν απόλυτη ελευθερία που έχει ο επενδυτής μου φαίνεται υπερβολική, νομίζω πως χρειαζόταν ένα είδος πιο δεσμευτικής ρύθμισης (regulation). Εξάλλου είχαμε το πνεύμα της Ελληνικό Α.Ε. Μια ολόκληρη ομάδα υπό το Σπύρο Πολλάλη που είχε η Ελληνικό Α.Ε., έκανε μια πολύ αξιολογη δουλειά, ανεξάρτητα αν έχει κανείς διαφωνίες με μερικές προτάσεις αυτής της δουλειάς, όπως για κάποια πολύ ψηλά κτήρια που είχαν χωροθετηθεί σε ένα σημείο. Αλλά είχε πάρα πολλά καλά. Και ερωτώ γιατί αυτό δεν ετέθη με κάποιο πιο δεσμευτικό τρόπο υπόψη των επενδυτών; Γιατί όλο αυτό δεν λαμβάνεται υπόψη; Ποια μεγάλη δημόσια διαβούλευση

έγινε για το Ελληνικό; Γιατί οι επίδοξοι επενδυτές δεν κλήθηκαν να κάνουν τις προτάσεις τους με άξονα αυτό, αλλά αφέθηκαν να προτείνουν πλήρως δικές τους ρυθμίσεις σχεδόν εν κρυπτώ; Αυτά κυρίως θα άλλαζα. Πιο πολύ αν θέλεις θα άλλαζα το process του planning, τη διαδικασία του σχεδιασμού, προς μια πλευρά δημοκρατικότερης και διαφανέστερης διαδικασίας με ευρύτερες διαβουλεύσεις. Πιο πολύ αυτό με ενδιαφέρει να αλλάξει, σαν αντίληψη στη διοίκηση και στην κοινωνία, παρά το αποτέλεσμα το ίδιο στην περίπτωση αυτή. Γιατί έτσι θα διασφάλιζα ότι τα επόμενα αποτελέσματα θα ήταν πιο σωστά, παρά κάθε φορά να κρίνω το αποτέλεσμα και να λέω το ένα μου αρέσει, το άλλο δεν μου αρέσει για τάδε λόγους. Γιατί αυτό που παράγει το αποτέλεσμα είναι μια διαδικασία που αν τη διασφαλίσω να είναι σωστή μετά πάω και συζητάω τα αποτελέσματα. Τους Εγγλέζους ας πούμε που έχουν process, τους φωνάζουμε στα συνέδρια ότι μας έχετε τρελάνει με το process του planning και τους λέμε να δούμε και λίγο το αποτέλεσμα. Αλλά αυτοί έχουν τουλάχιστον ένα process, εδώ δεν έχουμε στην ουσία.

Αθηνά Γιαννακού. Έφερεις τη συζήτηση ουσιαστικά και στο ζήτημα του συστήματος χωρικού σχεδιασμού στην Ελλάδα που είναι η επόμενη ερώτηση. Έχουμε δει πολλά νομοθετήματα να εισάγονται, έχουμε το τρέχον διάστημα την αναθεώρηση του σχεδιασμού κλπ. Εσύ τι θέση βλέπεις να κατέχει η αστική αναγέννηση στο σύστημα σχεδιασμού και ποιες είναι οι αλλαγές που πρέπει να γίνουν σε αυτό ώστε να εξασφαλίζονται οι προϋποθέσεις εφαρμογής μια πολιτικής ή πολιτικών αστικής αναγέννησης;

Παντελής Σκάγιαννης. Σωστά γίνεται η συζήτηση για συνολική μεταρρύθμιση του συστήματος σχεδιασμού, χρειάζεται αυτή γιατί είναι τελείως ανεπίκαιρο (σημείωση: η συνέντευξη δόθηκε πριν την ψήφιση του Ν. 4269/2014). Γενικά, το ισχύον σύστημα δεν είναι καθόλου ευέλικτο και δεν μπορεί να παρακολουθήσει ραγδαίες εξελίξεις. Με αυτό δεν υποστηρίζω την ιδιωτικοποίησή του, αλλά την ευελιξία του καταρχήν. Για παράδειγμα, έχουμε τα σύγχρονα brownfields για τα οποία μιλήσαμε και να το πούμε σε πιο απλό επίπεδο με τη μορφή των εγκαταλελειμμένων ΒΙΟΠΑ εντός του αστικού ιστού. Στην Αθήνα έχουμε τον Προμπονά που είναι μέσα στη Ν. Ιωνία και υπάρχει ολοκληρω θέμα για το αν μπορεί να γίνει εξυγίανση σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία. Δηλαδή αν θα μπορούσαν να υπάρξουν και άλλες χρήσεις γης στην ουσία, του τριτογενούς τομέα π.χ. που εγώ θεωρώ αυτονόητο, εάν βέβαια προβλεφθούν οι αντίστοιχοι υποδοχείς για τη βιομηχανία. Επίσης, η κατηγοριοποίηση των χρήσεων γης είναι πεπαλαιωμένη. Χρειάζεται να ξανασκεφτούμε τις έννοιες των χρήσεων γης και ποιες είναι οι χρήσεις. Ο νέος που φτιάχνει λογισμικό και συναρμολογεί υπολογιστές, για να πω κάτι απλό, τί δραστηριότητα ασκεί του δευτερογενούς ή του τριτογενούς τομέα; Γιατί αυτό να μην μπορεί να είναι ένα πράγμα; Γιατί θα πρέπει να του πούμε αφού είσαι του δευτερογενούς τομέα να ελέγξουμε αν είσαι οχλών ή μη οχλών κλπ; Ένα άλλο θέμα είναι τα επίπεδα σχεδιασμού. Αυτή τη στιγμή είναι πολλά και νομίζω ότι πρέπει να καταργήσουμε ένα-δύο. Τα ρυθμιστικά δεν είμαι καθόλου σίγουρος ότι σωστά καταργούνται. Αλλά πάντως

χρειάζονται λιγότερα επίπεδα για να μπορεί να είναι το σύστημα λιγότερο δυσκίνητο και περισσότερο ευέλικτο. Να ξεκαθαρίσω εδώ ότι δεν είμαι υπέρ της συχνής και ευκαιριακής αλλαγής χρήσεων. Γιατί η συχνή και ευκαιριακή αλλαγή χρήσεων αλλοιώνει φυσιογνωμίες των περιοχών και γίνεται έρμαιο των ευκαιριακών συμφερόντων. Εννοώ ότι είμαι υπέρ μιας ευέλικτης και τεκμηριωμένης αλλαγής όπου γίνεται. Έχει διαφορά αυτό. Είμαι υπέρ ενός συστήματος εξορθολογισμού και σχετικής ευελικοποίησης των διαδικασιών αυτών. Να είναι πιο σύγχρονες, να μην υπάρχει αυτό το απίστευτο κλείδωμα και να περιμένεις δεν ξέρω πόσες δεκάδες χρόνια για το επόμενο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο για να αλλάξεις τα αυτονόητα. Ένα άλλο σημαντικό σημείο είναι η θεσμική διευκόλυνση των πολιτικών για τις ολοκληρωμένες αστικές παρεμβάσεις, τα εργαλεία όπως τα ΣΟΑΠ που είναι ολοκληρωμένες χωρικές παρεμβάσεις στον αστικό χώρο.

Αθηνά Γιαννακού. Σε αυτά πιστεύεις ότι είναι σωστό να εμπλέκεται η κεντρική διοίκηση, μήπως θάπρεπε να είναι υπόθεση μόνον της τοπικής διοίκησης;

Παντελής Σκάγιαννης. Εξαρτάται από την κλίμακα. Δηλαδή όταν η κλίμακα είναι μεγάλη πρέπει να υπάρχει μια διαβούλευση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και ενός Υπουργείου, ενός Υπουργείου που να είναι αρμόδιο και όχι εκατό Υπουργείων και να μην μπορούμε να μιλήσουμε. Και μιλώντας για κλίμακες επισημαίνω την έλλειψη την έννοιας της μητροπολιτικής διακυβέρνησης στην Ελλάδα που είναι απαραίτητη για

πολεοδομικά συγκροτήματα όπως τουλάχιστον της Αθήνας, αν όχι και της Θεσσαλονίκης. Όταν είναι μικρή η κλίμακα, διότι τα ΣΟΑΠ δεν έχουν κλίμακα (μπορεί να έχεις κλίμακα μια μικρή γειτονιά), δεν υπάρχει θέμα, μπορεί να είναι μόνον η τοπική κοινωνία. Το πώς θα γίνει αυτό θα βρεθεί τρόπος.

Αθηνά Γιαννακού. Αρκούν τα ΣΟΑΠ ως πολιτικές αστικής αναγέννησης;

Παντελής Σκάγιαννης. Είναι ένα πολύ καλό εργαλείο. Αν αξιοποιηθεί πλήρως έχει πάρα πολλές δυνατότητες και θα μπορεί οι προτάσεις τους να γίνονται ευρέως αποδεκτές και να ενσωματώνονται εύκολα στα πολεοδομικά σχέδια. Και με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο μπορεί να δώσουν κατευθύνσεις στα πολεοδομικά σχέδια που να τις ακολουθήσουν υποχρεωτικά. Είναι ένα ευέλικτο εργαλείο αλλά συνεπάγεται και προϋποθέτει τον συντονισμό φορέων με στόχους που έχουν γίνει αποδεκτοί (πράγμα που είναι ακόμη πολύ δύσκολο στη σημερινή Ελλάδα). Επειδή ακριβώς είναι πολύπλευρες παρεμβάσεις και εμπλέκουν διάφορα Υπουργεία, Δήμους κλπ. εκεί είναι το πρόβλημα: θα πρέπει να υπάρχει συντονισμός φορέων, αποδεκτοί στόχοι από τους διάφορους φορείς και μετά απόλυτη δυνατότητα δράσης από όποιον φορέα ορίζεται κάθε φορά για να υλοποιεί, είτε αυτός είναι ο αντίστοιχος ΟΡΣΑ (που δυστυχώς καταργείται πλέον) είτε ο Δήμος είτε μια ομάδα τύπου task force. Δηλαδή κατά κάποιον τρόπο να επανενεργοποιηθεί το πνεύμα που υπήρχε στους Ολυμπιακούς

Αγώνες, που σημαίνει βάζουμε ένα στόχο και όλοι τρέχουμε να τον εφαρμόσουμε.

Αθηνά Γιαννακού. Κατά βάθος θέτεις θέματα αστικής διακυβέρνησης.

Παντελής Σκάγιαννης. Οπωσδήποτε. Αστική διακυβέρνηση που έχει και θεσμικές και πολιτικές διαστάσεις.

Αθηνά Γιαννακού. Κάνοντας μια ανασκόπηση αυτής της συζήτησης, ποιος νομίζεις ότι μπορεί να είναι ο ρόλος των πόλεων και των αστικών πολιτικών για την έξοδο από την κρίση και την ανάκαμψη;

Παντελής Σκάγιαννης. Δεν ξέρω αν έχω απάντηση σε αυτό. Γενικά νομίζω ότι η ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού μέσα στις πόλεις έχει να παίξει μεγάλο ρόλο. Δηλαδή οι πόλεις θα πρέπει να ασκήσουν πολιτικές, όσο μπορούν, για την ανασυγκρότηση του παραγωγικού ιστού τους σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις, οι οποίες περιλαμβάνουν και αστικούς τομείς και εξωαστικούς τομείς. Οι πόλεις όμως εξακολουθούν να είναι σε μεγάλο βαθμό το επίκεντρο του τριτογενούς τομέα και του δευτερογενούς τομέα, ιδιαίτερα της μεταποίησης. Επομένως, είναι και το επίκεντρο των μεγάλων αποφάσεων. Με την έννοια αυτή, οι πόλεις έχουν κρίσιμο ρόλο που θα πρέπει να βρίσκεται σε σχέση με τον εξωαστικό χώρο διότι έχουμε τέτοιες απαιτήσεις τώρα. Για να ασκήσουν οι ίδιες οι πόλεις πολιτική, πέρα από το να ανασυγκροτήσουν τον παραγωγικό τους ιστό, θα πρέπει να κάνουν αυτά που είπαμε πριν, δεν έχω κάτι άλλο ιδιαίτερο να πω. Θα πρέπει να μπορέσουν να βρουν δρόμους να

συνδυάσουν πολιτικές κοινωνικές και οικονομικές με χωρικές παρεμβάσεις, συνδυασμένες όπως τις ορίσαμε πριν, μήπως και βοηθήσουν στην έξοδο από την κρίση. Αλλά η έξοδος αυτή έχει μεγάλη σχέση και με το εκτός των πόλεων, όχι μόνο τον εξωαστικό και υπαιθρο χώρο, αλλά γενικότερα με την οικονομία, και όπως είπαμε όχι μόνο την εθνική. Αν οι πολιτικές τους κινητοποιήσουν οικονομικές δυνάμεις και παράγουν θέσεις εργασίας και παραγόμενο προϊόν, τότε ναι έχουν ένα ρόλο, όχι μόνον στον εσωτερικό παραγωγικό ιστό, αλλά και στον διεθνή καταμερισμό εργασίας. Δηλαδή, αν η ανασυγκρότησή τους φέρει επενδύσεις απέξω, είτε οι επενδύσεις αυτές είναι στιγμιαίες (όπως η εισροή από μια κρουαζιέρα ή ένα συνέδριο) είτε οι επενδύσεις αυτές είναι πιο μόνιμες (όπως η εγκατάσταση διεθνών επιχειρήσεων και υπηρεσιών) τότε ναι παίζουν ρόλο. Αλλά για να το κάνει αυτό μια πόλη, πρέπει να έχει πολιτικές και οι πολιτικές αυτές να είναι πολυποίκιλες και δυναμικές και να προϋποθέτουν συνδρομή και των ευρύτερων πολιτικών σχημάτων της κοινωνίας και του κράτους που θα πρέπει να στρατεύονται σε κοινούς στόχους. Δεν μπορεί να υπονομεύει για παράδειγμα η περιφέρεια την πόλη ή το κεντρικό κράτος την πόλη επειδή ο δήμαρχος είναι άλλου πολιτικού κόμματος. Δεν έχεις μέλλον με αυτό. Θέλει κοινό στόχο και συστράτευση, αλλά ο κοινός στόχος θέλει μεγάλη συζήτηση για τον προσδιορισμό του. Διότι υπάρχει το ερώτημα για ποιον ο στόχος και εκεί είναι μια μάχη, που κάποτε όμως θα τελειώσει και έτσι δεν μπορεί να υπονομεύεται εφόρου ζωής ο στόχος.

Αθηνά Γιαννακού. Ευχαριστώ πολύ γι' αυτήν την πολύ ενδιαφέρουσα συνέντευξη και για το χρόνο που διέθεσες στην πρωτοβουλία Π+Κ!